

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гіряк Світлана Петрівна

УДК 808.3

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ
СЛОВОТВОРЧИХ ГНІЗД З БАЗОВИМИ ДІЄСЛОВАМИ
МОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІХ-ХХ ст.**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Донецьк – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі загального мовознавства та історії мови Донецького державного університету.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор,
заслужений діяч науки України
Отін Євген Степанович,
Донецький державний університет,
завідувач кафедри загального мовознавства
та історії мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Поповський Анатолій Михайлович,
Дніпропетровський державний університет,
кафедра української мови

кандидат філологічних наук
Федурко Марія Юліанівна
Дрогобицький державний педагогічний
університет, кафедра методики викладання
гуманітарних дисциплін

Провідна установа – Львівський державний університет
ім. Івана Франка,
кафедра української мови

Захист відбудеться 23 листопада 1999 року о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 11.051.04 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук при Донецькому державному університеті за адресою: 340055, м. Донецьк, вул Університетська 24.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Донецького державного університету.

Автореферат розісланий 20 жовтня 1999 року

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, доктор філологічних
наук, професор

Сенів М.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальним завданням дериватології є дослідження словотвірної системи як результату пізнавальної діяльності людського мислення. У системі слов'янських мов, зазначає М.І.Голянич, значна роль належить групі слів із семантикою говоріння – “мікросистемі з інваріантним значенням мовлення”¹. Проте поняття мовлення, як і будь-яке інше, модифікується не тільки тим, що існує не ізольовано, входить у систему відповідних понять, але й тим, що воно не може існувати без втілення у конкретну звукову форму і певною мірою залежить від її особливостей, що є одним із проявів взаємозалежності мислення і мови.

Однією із актуальних проблем дериватології є дослідження системи гнізд, під якими розуміємо структурно-семантичну єдність спільнокореневих слів (у тому числі й складних, у структурі яких є відповідний корінь), поєднаних між собою відношеннями структурної та семантичної похідності й об'єднаних на основі послідовного підпорядкування одних одиниць іншими, єдність, що характеризується різноманітністю семантичних взаємозв'язків твірних і похідних основ, зумовлюється як структурними особливостями цих основ, так і кореляцією семантики твірних і похідних слів, зв'язаних відношеннями синхронної словотворчої мотивованості. Словотворчі гнізда (далі СГ) із значенням мовлення (принципи їх побудови, структура похідних, словотворчі значення й форманти) не були ще предметом спеціального дослідження, хоча дієслова, які виражають процес говоріння, привертали до себе увагу багатьох лінгвістів, що пояснюється комунікативною значущістю, частотою використання, вагомістю цієї лексико-семантичної групи в загальній системі семантики дієслова, тобто тим, що дієслова говоріння виражають життєво необхідні поняття, які існували протягом усієї історії суспільства і закріпилися у системі значень даних дієслів.

Дослідження СГ дає можливість розкрити дериваційний потенціал коренів із значенням мовлення, зміст семантичної структури дієслів, що виражають процес говоріння, показати результат відображення у мові об'єктивної дійсності. При дослідженні СГ із значенням мовлення було визначено їх кількісний склад та обсяг, семантичну наповненість похідних, словотворчі засоби та ресурси, а також базовий елемент – вершинне слово, що являє собою таку структурно-семантичну єдність, яка і в плані змісту, і в плані вираження розкриває понятійну наповненість гнізда; адже усі спільнокореневі слова, що входять до конкретного СГ, перебувають із вершиною у відношеннях словотворчої мотивованості (іє-

¹ Голянич М.И. Особенности семантической структуры словообразовательных гнезд со значением говорения // В сб.: Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.117-120.

рархічна організація й формування СГ), яка у свою чергу, як констатує М.І.Голянич, “обумовлює словотворчу структуру кожного члена гнізда – дериваційну “історію” в синхронному її розумінні”¹. Багатство одиниць із значенням мовлення дає можливість точніше і виразніше передати ту чи іншу думку, свідчить про різноманітність, гнучкість словникового складу української мови, збагачення якого лексичними одиницями із значенням говоріння відбувалося й відбувається у зв’язку з ускладненням і зміною форм спілкування.

Актуальність дисертації зумовлюється недостатньою вивченістю в сучасній українській мові ЛСГ із загальним значенням мовлення, зокрема СГ з вершинними словами – дієсловами говорити, казати, мовити, що активно вживаються носіями мови та у яких максимально проявляється безперервний процес пізнання об’єктивної дійсності.

Об’єктом даного дослідження стали дієслова мовлення (говорити, казати, мовити), які належать до найбільш вживаних одиниць як в основному словниковому складі української мови, так і в активному словниковому запасі інших слов’янських мов, що пояснюється їх високою комунікативною значимістю й вагомістю у повсякденному житті суспільства, адже ці слова вирізняються стилістичною нейтральністю, високим ступенем абстрактності, дериваційною активністю й здатністю вступати у словотворчі взаємовідношення із словами різних груп.

Зв’язок з науковими планами. Тема дисертації узгоджена з планом наукової роботи кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького державного університету й розкриває один із аспектів проблеми “Актуальні проблеми дериватології східнослов’янських мов” (номер державної реєстрації – 96-1вв/78), над якою працює кафедра; тема роботи затверджена вченою радою Донецького державного університету.

Мета дисертаційного дослідження – вивчити структурно-семантичні особливості СГ дієслів говорити, казати, мовити в українській мові (у тому числі в порівняльному плані, зокрема з відповідними дієсловами мовлення у російській мові) ХІХ – ХХ ст.

Поставлена мета обумовлює основні **завдання** дисертації: 1) встановити максимально повний обсяг СГ говорити, казати, мовити з урахуванням літературної та діалектної лексики; 2) охарактеризувати вершини гнізд; визначити зміст, словотворчий потенціал і активність, семантичну й стилістичну наповненість базових слів та їх похідних; взаємозалежність словотворчого потенціалу вершинного слова від належності до конкретної лексико-семантичної групи; 3) виробити методикку синхронного аналізу СГ, керуючись теоретичними положеннями В.В.Виноградова, Г.О.Винокура, О.М.Тихонова, Л.П.Борисової, Т.М.Возного, М.А.Жовтобрюха, О.Д.Зверева та ін.; 4) дослідити структурно-семантичні зв’язки і відношення “твірне → похідне” у СГ; 5) визначити,

¹ Голянич М.И. Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке. – Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1979. – С.21.

які зі способів словотвору, що представлені у СГ, є найбільш та найменш продуктивними; б) виявити спільні й специфічні риси у розвитку СГ говорити, казати, мовити у сучасній українській та СГ говори́ть, ска́затъ, мо́лвить у сучасній російській мовах за допомогою синхронно-порівняльного методу; 7) проаналізувати перспективи подальшого розвитку СГ із значенням мовлення у сучасній українській мові.

Матеріалом для дослідження стали сучасні словники та довідники української мови різних типів, сучасні словники російської мови; словники українських та російських народних говорів; етимологічні словники; лексика із періодичних видань (газет, журналів), художньої літератури, мовлення засобів масової інформації, побутового мовлення. Вихідною базою для гніздування слів (дієслів мовлення) був “Словообразовательный словарь русского языка” О.М.Тихонова та сформовані М.І.Голянич словотворчі поля коренів говор-, каз-, мов-.

Методи дослідження. Загальним філософським методом, з позицій якого проводилося дослідження, є діалектичний підхід до всіх явищ, які відбуваються у мові в цілому та у словотворі зокрема. Основними стали ідеї про загальну взаємозалежність і взаємозумовленість явищ; застосовується системний підхід у вивченні явищ об’єктивної дійсності. У дисертаційній роботі використовуються синхронно-описовий і порівняльний методи інтерпретації словотворчого матеріалу; гніздовий та частиномовний способи аналізу похідних дієслів мовлення; порівняльно-типологічне вивчення структурно-семантичної будови й організації СГ. Для кількісних характеристик використовуються прийоми статистичного аналізу мовних явищ.

Наукова новизна дослідження визначається як його предметом, так і багатоаспектним та комплексним підходом до аналізу СГ. Уперше систематизовано СГ дієслів говорити, казати, мовити в сучасній українській мові на базі літературної та діалектної лексики; проведено комплексний словотворчий аналіз СГ із загальним значенням мовлення; вивчена їх внутрішня будова й структурно-семантична організація. Виявлено динаміку семантичних взаємопереходів у СГ дієслів мовлення української мови, співвідношення з відповідними СГ російської мови.

Теоретичне значення роботи полягає у подальшій розробці проблем словотворчого аналізу, встановленні закономірностей і особливостей внутрішньої організації СГ з базовими дієсловами мовлення говорити, казати, мовити як в українській, так і близькоспорідненій (російській) мовах.

Практична цінність роботи визначається тим, що цей матеріал може бути застосований у лексикографічній практиці (при створенні словотворчого словника), на лекціях з курсів “Словотвір сучасної української мови”, “Словотвір сучасної російської мови”, “Зіставне вивчення словотворчих гнізд” та “Особливості дієслівного словотвору генетично споріднених мов”, при укладанні навчальних програм для спецкурсу із словотвору, а також на заняттях з практикуму як української, так і російської мов. При цьому метою може бути не лише ознайомлення студентів із СГ та

його похідними, а й вироблення навичок самостійної фіксації лексики й систематизації її у гнізда. Систематизована картотека українських приказок, прислів'їв, стійких порівнянь та інших зразків народної творчості, що прямо чи опосередковано передають процес мовлення, може використовуватися на заняттях з усної народної творчості.

Особистий внесок здобувача. Автор розширив спектр дослідження, започаткований М.І.Голянич, а саме: вперше систематизував СГ дієслів говорити, казати, мовити в українській мові, провів словотворчий аналіз гнізд з базовими дієсловами мовлення, виявив спільні й специфічні риси у системі формування, розвитку та функціонування СГ, дав повний аналіз словотворчих засобів (афіксів), за допомогою яких утворюються похідні у СГ.

Апробація роботи. Основні висновки та положення дисертації викладалися на Міжнародній науковій конференції “Світ сучасної людини та іноземні мови” (Дрогобич, 1996); Людинознавчих філософських читаннях “Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах” (Дрогобич, 1997); науковій конференції “Гуманізм. Людина. Віра.” (Дрогобич, 1998) та Всеукраїнських Гнатюківських читаннях “Українська мова: історія, сучасний стан, перспективи розвитку” (Тернопіль, 1999).

Дисертаційна робота обговорювалася на засіданні кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького державного університету. З теми дисертації опубліковано 7 статей.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури і джерел, додатків (СГ дієслів говорити, казати, мовити у сучасній українській та СГ дієслів говорить, сказать, молвить у сучасній російській мовах). Загальний обсяг роботи – 262 сторінки, у тому числі 10 ілюстрацій та 7 таблиць, додатки займають 50 сторінок.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано обрання теми дисертації, з'ясовано її актуальність, наукову новизну, теоретичне значення. Сформульовано мету й завдання роботи, методологічні основи й методи дослідження. Крім того, подано короткий аналіз думок і тверджень вчених щодо місця й розвитку дериватології у мовознавстві. Окреслено основні відмінності синхронного та діахронного підходів до вивчення й аналізу словотворчих явищ та процесів.

У першому розділі **“Розвиток словотворчих гнізд з вершинними словами говорити, казати, мовити в українській мові XIX-XX ст.”** визначено кількісний склад та обсяг гнізд, семантичну наповненість похідних, що входять до складу СГ дієслів мовлення. Розглянуто словотворчу будову й організацію гнізд, виявлено продуктивність афіксів як у межах конкретного СГ, так і у групі слів (віддієслівних похідних), що належать до однієї частини мови. Адже у сучасній дерива-

тології, яка розширила свою проблематику, користується багатьма прийомами та методами дослідження, і надалі важливою залишається проблема вироблення і вдосконалення методики вивчення семантико-словотвірної структури однієї або кількох споріднених мов.

Перший розділ складається із 15-ти підрозділів. У перших п'яти (1.1-1.5) розглядається будова й організація СГ з вершиною говорити; подається етимологічна характеристика базового слова гнізда – дієслова говорити, що є найбільш загальним позначенням процесу мовлення, належить до одного із найдавніших пластів лексики і містить у собі оноματοпоетичний комплекс gov-[gav-]. Дієслово говорити зафіксовано у слов'янських мовах, а у сучасній українській розвиває до п'яти значень (прямих і переносних) і виступає тією структурно-семантичною базою, яка і в плані змісту, і в плані вираження визначає параметри словотворчого гнізда, кожен член якого, займаючи чітко визначене місце у системі гнізда, перебуває з вершиною у складних ієрархічних відношеннях. У вершині гнізда – базовому слові – максимально виявляється стрижневе значення й семантичний потенціал кореня говор- (говорити, договорити, проговорити, переговорити, вговорити, недоговорити, поговорити і т.д.).

Периферійна частина гнізда виражає подальший розвиток відповідного значення, яким характеризується вершина, у ньому конкретизуються семантичні властивості базового слова, тобто у напрямку вершина – периферія здійснюється розподіл семантичного навантаження гнізда. Найбільш продуктивними у системі лексико-семантичних варіантів згаданої вершини виступають 1 і 2 значення, оскільки вони виражають характер поняття, їм притаманний найбільш високий ступінь комунікативної значущості, ці значення виступають в якості того структурно-семантичного фундаменту, на якому базується семантика і структура всіх дериватів.

Дієслово говорити, що є базовим словом гнізда, слугує найповнішим позначенням акту мовлення, а отже, має широкий діапазон словотворчих зв'язків. Група слів із значенням мовлення продовжує поповнюватися новими лексемами, це явище відбувається у зв'язку з ускладненням і змінами форм спілкування. У СГ говорити знайшли відображення явища опосередкованої мотивації та черезступінчатого словотвору. Так, у гнізді відсутня пряма мотивація дієслова договорятися, тобто у сучасній українській мові немає дієслова договоряти, хоча дана модель утворення dokonаного виду від недоконаного за допомогою суфікса -я- функціонує у сучасній системі мови й представлена у СГ говорити. Наприклад:

говорити

говорити

до-говорити

в-говорити

договоряти

вговор-я-ти

договоряти-ся

вговоряти-ся і т.д.

Словотвірна структура дериватів гнізда, як і багатьох одиниць із значенням мовлення, характеризується здатністю до варіювання тільки в певних параметрах, однак звукові модифікації здійснюються при збереженні цілісності й тотожності одиниць. Так, група дериватів, мотивованих дієсловом говорити, відрізняється наявністю фонетичних варіантів – таких видозмін звукової оболонки похідних, які не викликають семантичних і морфологічних змін, наприклад: говірливий/говорливий, уговор/уговір, відговорити/одговорити та інші. При цьому слід зазначити нестандартність впливу кожного з варіантів на оформлення його похідних.

Словотворча структура дериватів виявляється у їх здатності членуватися на складові частини: говорити → говор-лив-ий → говорлив-ість і т.п. В основі будови СГ дієслова говорити лежить принцип ієрархії, послідовної підпорядкованості. Таким чином, усі члени гнізда, крім базового, є похідними словами, а СГ базується на основі живих словотворчих відношень.

СГ з вершиною говорити в сучасній українській мові належить до гнізда-дерева, що неоднорідне за складом, до нього увійшло 97 дієслів (у тому числі 14 дієприкметників), 81 іменник, 27 прикметників, 4 прислівники, тобто СГ з вершиною говорити нараховує 209 похідних (без базового) слів. Похідні гнізда розташовані на п'яти словотворчих ступенях, тобто глибина гнізда – п'ять дериваційних кроків. Мотивуюча база СГ говорити у сучасній українській мові складається із 81 слова. Ширина гнізда – 26. Основні словотворчі процеси у гнізді проходять на I-му, II-му та III-му ступенях словотвору. З IV-го кроку деривації починається різке згасання словотворчої активності похідних гнізда. Статистична формула СГ дієслова говорити: 210-5-26-130-81.

Провідним процесом у поповненні словникового складу мови є творення нових слів із наявних у мові елементів. Тенденція до лексичного збагачення мови активізує резерви словотвору, зумовлює пошук шляхів продукування нових слів. В утворенні похідних СГ дієслова говорити взяли участь п'ять способів словотвору: 1) постфіксальний (обговорювати-ся); 2) префіксальний (відговорити); 3) суфіксальний (говірк-ість); 4) складання (радіо/переговори); 5) аббревіація (соц/договір).

Суфіксація у СГ говорити – найбільш поширений спосіб утворення слів. 142 деривати, а це – 68% від загальної кількості похідних СГ, утворюються цим способом за допомогою 42 словотворчих афіксів. Мінімальна кількість у СГ складних слів – усього 6 дериватів, однак у сучасній мові помітна тенденція до збільшення кількості складних утворень.

СГ з вершиною говорити – складна одиниця, що об'єднує 130 словотворчих ланцюжків (далі СЛ) та 81 словотворчу парадигму (далі СП). Найбільш поширеними з погляду частиномовної належності структурами є : ДДДД – 17 СЛ, ДДД – 16 СЛ, ДДП – 14 СЛ. У СЛ часто вживається ланка: Д → Д, Д → І, що свідчить про найбільшу словотворчу активність кореня базового слова в утворенні дієслів та іменників. У СГ 48 кільцевих та 83 лінійних СЛ. СП у СГ говорити може на-

раховувати від 1 до 22 членів. Основною словотворчою силою гнізда є дієслова, деривати (мотивуючі й мотивовані) розташовані у СГ так: говорити → 40(26) → 86(41) → 66(13) → 16(1) → 1(0), де перше число – кількість похідних, а друге – мотивуючих.

СГ з вершиною говорити має відкриту структуру, що сприяє поповненню словникового складу мови новими дериватами.

У підрозділах 1.6 – 1.10 подається словотворчий аналіз СГ з вершиною казати за схемою, запропонованою при аналізі СГ з вершиною говорити, тобто розглядається історична модифікація базового слова, структурно-семантичні зв'язки у СГ, словотвірні значення дериватів гнізда, способи та засоби їх вираження, характеристика СГ як єдності СЛ та СП. Однак слід зауважити, що дієслово казати відрізняється від дієслова говорити більшою конкретністю. У сучасній українській мові гніздо практично не поповнюється новими лексичними одиницями. При словотворі у СГ казати проходить взаємоприспосовування основи твірного слова до словотворчого форманта. Це явище має регресивну спрямованість: до мотивуючої основи приєднується суфікс і викликає в ній морфологічні зміни. На морфемному шві відбуваються наступні зміни: а) чергування (казати – кажба); б) змінний наголос (казбти – кажбб; сказбти – сказонэти, сказанэти). СГ з вершиною казати у сучасній українській мові належить до гнізда-дерева. СГ неоднорідне за складом, до нього входить 84 дієслова (у тому числі 18 дієприкметників), 55 іменників, 17 прикметників та 4 прислівники, тобто СГ дієслова казати нараховує 160 похідних (без базового) слів. Мотивуюча база СГ в українській мові складається із 57 слів. Основні словотворчі процеси у гнізді відбуваються на I-му, II-му та III-му ступенях словотвору. З IV-го кроку деривації відбувається згасання словотворчої активності похідних. Статистична формула СГ з вершиною казати така: 161-5-17-102-57.

В утворенні похідних гнізда з вершиною казати взяли участь 4 способи словотвору: 1) постфіксальний (вказати-ся); 2) суфіксальний (підказ-чик); 3) префіксальний (до-казати); 4) складання (вище/сказаний). Як і у СГ говорити, у СГ з вершиною казати суфіксація – найбільш продуктивний спосіб утворення похідних (82 деривати гнізда), а це 51% від загальної кількості похідних. Складання становить мінімальну кількість – один дериват.

СГ з вершиною казати виступає як єдність 102 СЛ та 57 СП. Переважають у гнізді триланкові СЛ. Найбільш поширеними з погляду частиномовної належності структурами є: ДДДД – 14 СЛ, ДДІ – 13 СЛ, ДДД – 12 СЛ, ДДДІ – 10 СЛ. У СЛ часто використовується ланка Д → Д, Д → І. У СГ 49 кільцевих та 53 лінійних СЛ.

СП у СГ казати може нараховувати від 1 до 25 членів. У гнізді 35 дієслівних, 15 іменникових та 7 прикметникових СП. Основною словотворчою силою гнізда виступають дієслова, а твірні й похідні на ступенях словотвору розташовані так: казати → 23(17) → 62(28) → 57(10) → 16(2) → 2(0), де перше – кількість похідних, а друге – мотивуючих.

У підрозділах 1.11 – 1.15 подано словотворчий аналіз СГ дієслова мовити за поданою вище схемою. У процесі аналізу вдалося з'ясувати, що ЕСУМ не дає історичної довідки щодо виникнення, розвитку та функціонування дієслова мовити в українській мові.

М.І.Голянич вважає, що слід розглядати два СГ чи то СПоля, вершинами яких є дієслово мовити та іменник мова, які мають спільний структурний елемент мов- (корінь). Ми дотримуємося думки, що хоча словотворчу похідність “ім'я → дієслово” можна простежити на багатьох прикладах із давньоруської доби, але стверджувати, що серед двох повнозначних слів, одне з яких іменник, а друге – дієслово, базовим є іменник – неправильно.

Стосовно виникнення і похідності чи непохідності іменника мова ми запропонували таку гіпотезу: дане слово – результат реверсії. На відміну від афіксації при реверсії виникає слово більш простої морфологічної структури від слова більш складної структури: мовити > мова. Адже морфемна складність далеко не завжди показник похідності, це підтверджується дослідженнями Н.Д.Арутюнової та В.В.Лопатіна. У зв'язку із зазначеним є всі підстави вважати, що іменник мова – це похідне (хоча і більшої семантичної складності) від дієслова мовити. Проте цей факт обумовлює нову тенденцію, що спостерігається у розвитку й функціонуванні сучасного СГ з вершиною мовити, а саме: до виділення (виходу) іменника мова та ним мотивованих слів із СГ з вершиною мовити і формування ним самостійного словотворчого гнізда.

Дієслово мовити має оноματοпоетичну кореневу базу. Впродовж історичного розвитку це слово модифікувалося у сполучник мов (немов, немовби, немовбито, мовляв, немов).

Похідні гнізда вирізняються стилістичною нейтральністю та високим ступенем абстрактності, дериваційною активністю, здатністю вступати у словотворчі зв'язки із словами (елементами) різних лексичних груп. Дериват мовити розвиває у сучасній українській мові одне лексичне значення, проте слід зауважити, що семантична складність слова – один із чинників, від якого залежить поширеність (вживаність) слова. Найбільшу мовну вартість мають слова із “відносно” загальним значенням, тому дієслова мовлення, а зокрема мовити, є мовновартісними словами, семантична вартість яких визначається кількістю семантично залежних слів (дериватів), а їх у дієслова мовити – 425.

У гнізді є група похідних, що характеризується здатністю до варіювання, наприклад: обмовник/обмівник, обмовка/обмівка, промовка/промівка, недомовний/недомівний, примовка/примівка.

СГ мовити у сучасній українській мові належить до гнізда-дерева, що неоднорідне за своїм складом, до нього входить 116 дієслів (у тому числі 22 дієприкметники), 205 іменників, 89 прикметників, 18 прислівників. Глибина гнізда – 6 дериваційних кроків, мотивуюча база – 133 слова. Статистична формула СГ з вершиною мовити: 426-6-21-288-133.

В утворенні похідних СГ дієслова мовити взяли участь шість способів словотвору: 1) постфіксальний (мовити-ся); 2) суфіксальний (мовл-я-ти); 3) пре-фіксальний (до-мовити); 4) префіксально-суфіксальний (без-одмов-н-ий); 5) складання (інш-о-мовний); 6) аббревіація (соц/умова, ТРК). Як і у СГ дієслів говорити та казати, у СГ з вершиною мовити суфіксація – найпродуктивніший спосіб поповнення гнізда новими дериватами. 249 слів, а це – 58,6% від загальної кількості похідних гнізда, утворюються даним способом.

Ще однією особливістю СГ дієслова мовити є наявність значної кількості дериватів, утворених способом складання. І хоча вивчення складних слів ускладнене труднощами, пов'язаними із встановленням належності слова до певного СГ, однак складання (юкстапозиція, композиція і аббревіація) у сучасній українській мові стримує афіксальне розростання слова. Найбільша можлива кількість ступенів словотворчого афіксального перетворення складної основи дорівнює чотирьом, в той час як простим словам властиві восьмиступеневі (рідко більш) перетворення основи. Якщо суфіксальні похідні в СГ мовити складають 58,6%, то складні похідні – 19%, отже, це другий продуктивний спосіб творення дериватів гнізда¹.

СГ з вершиною мовити – комплексна одиниця, що об'єднує 288 СЛ та 133 СП. Переважають у гнізді триланкові СЛ – 155. Найбільш поширеними частиномовними структурами є: ДДП – 46 СЛ, ДДД – 24 СЛ, ДП – 19 СЛ, ДПП – 17 СЛ, ДД – 15 СЛ. У СЛ часто використовується ланка Д → Д, Д → І, І → І. У СГ – 60 кільцевих та 228 лінійних ланцюжків.

У СГ з вершиною мовити 54 дієслівних СП, 44 іменникових СП, 34 прикметникових та 1 прислівникова СП. Основна словотворча сила гнізда – дієслова, деривати розташовані на ступенях словотвору так: мовити → 22(21) → 24(67) → 185(40) → 83(4) → 10(1) → 1(0), де перше число – кількість похідних, а друге – мотивуючих.

У СГ з базовими дієсловами мовлення спостерігаємо регулярне використання словотворчого потенціалу української мови. Найбільш продуктивним способом творення похідних є суфіксація. Продуктивністю (в межах СГ мовити) вирізняється складання. Однотипність творення притаманна прислівникам. У групі аналізованих СГ спостерігаємо явище переходу слів однієї частини мови в іншу (прикм. > дієприкм.; дієслівні форми на -но, -то ↔ прислівник).

Другий розділ *“Порівняльна характеристика словотворчих гнізд із базовими дієсловами мовлення у сучасній українській та російській мовах, структурно-семантична взаємодія та їх взаємовплив”* складається із двох підрозділів.

У першому підрозділі *“Структура і розвиток СГ з вершинними словами говорить, сказать, молвить у російській мові XIX–XX ст.”* розглядається будова, організація, семантична на-

повненість, структура СГ з базовими дієсловами мовлення у російській мові, адже деривати групи *verba dicendi* належать до слів із складною семантичною історією.

Перший підрозділ другого розділу складається із 13 пунктів. У пунктах 2.1.1 – 2.1.5 подається словотворчий аналіз СГ з вершиною говорить за схемою, запропонованою у першому розділі. Дієслово говорить належить до найдавнішого пласта лексики, що сягає індоєвропейських коренів із онома-топоетичною основою. Смилова структура дієслова свідчить про наявність такої унікальної властивості, як семантична похідність та історична непереривність. Особливо тісно пов'язане з дієсловом говори-ть дієслово сказать, яке, по суті, є семантичним дублетом даного слова, а разом вони являють собою видову пару ЛСГ дієслів мовлення.

Дієслово говорить належить до загальнонародної, стилістично нейтральної лексики, однак до складу СГ входять як нейтральні слова, так і ті, що мають вузьколокальне діалектне вживання. Серед похідних СГ дієслова говорить – 17 пар полімотивованих утворень. Усі мотивації отримують своє формальне вираження у похідному, у кожній парі деривати членуються на різні формальні частини (пов'язані з вираженням різних значенневих відношень): мотивуюче і формант. Наприклад: выговар-ива-ть-ся₁ від выговориться 'высказаться до конца' й выговаривать-ся₂ від выговаривать 'произнести, сказать'* та інші.

У СГ дієслова говорить має місце словотворча омонімія похідних. Наприклад: 1) омоніми, що виникли на базі лексичних омонімів, – заговарива-ниї-е I, іменник від заговорить I ('начать говорить') і заговарива-ниї-е II, іменник від заговаривать III ('воздействовать на кого-нибудь заговором, заколдовать'); 2) омонімія, що виникає завдяки омонімічності словотворчих афіксів: про-говориить I, дієслово від говорить ('произнести что-л.') і про-говорить II, дієслово від говорить ('в течение некоторого времени'). Особливо продуктивний цей тип у дієсловах, зокрема із префіксами *за-*, *про-*, *по-* та іншими; 3) до словотворчих омонімів зараховують, як правило, будь-які похідні або просто членовані слова, незалежно від їх морфемної будови і словотворчої структури. Поряд з явними словотворчими омонімами сюди відносять такі утворення, як договаривать-ся I, дієслово від договорить ('докончить речь, произнести до конца') і договар-ива-ть-ся II, дієслово від договориться ('прийти к соглашению после переговоров, сговориться')* та інші.

СГ з вершиною говорить – це гніздо-дерево, що складається із 128 іменників, 111 дієслів, 46 прикметників, 9 прислівників, тобто із 294 похідних. Твірна база – 107 мотивуючих слів. Глибина гнізда – 5 дериваційних кроків. Статистична формула СГ говорить: 295-5-36-189-107.

¹ Гірняк С.П. Мистецтво словотворення // У збірнику: Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. – Львів: Край, 1997. – С.285-291.

* Тут і далі значення слів подаються за даними ТСУ: в 4-х томах / под ред. Ушакова Д.Н. – М.: Сов. энциклопедия, 1935-1940 та Словаря современного русского литературного языка: в 17-ти томах. – М.-Л., 1950-1965.

В утворенні похідних СГ дієслова говорить взяли участь десять способів словотвору: 1) суфіксальний (говор-ок); 2) префіксальний (вы-говорить); 3) постфіксальний (заговорить-ся); 4) префіксально-постфіксальний (до-говорить-ся); 5) префіксально-суфіксально-постфіксальний (заговар-ива-ть-ся); 6) префіксально-суфіксальний (по-говар-ива-ть); 7) складання: а/чисте (сам-о-оговор); б/ускладнене суфіксацією (громк-о-говори-тель); 8) зрощення (мало/говорящий); 9) абревіація (кол/договор); 10) флексійний (говорящ-ая). Найпоширеніший спосіб утворення похідних – суфіксація, що складає 66% (195 дериватів гнізда)¹.

СГ з вершиною говорить виступає як єдність 189 СЛ та 107 СП. Переважають у СГ триланкові ланцюжки – 84 СЛ. Найбільш поширені частиномовні структури: ДДП – 21 СЛ, ДДД – 20 СЛ, ДДП – 18 СЛ, ДДД – 12 СЛ. У СГ переважають ланки: Д → Д, Д → І, І → І, що свідчить про найбільшу словотворчу активність кореня базового слова гнізда в утворенні дієслів та іменників. У СГ 58 кільцевих СЛ та 131 лінійних СЛ.

СП у СГ говорить може нараховувати від 1 до 20 членів. У гнізді 53 дієслівні СП, 42 іменникові СП та 12 прикметникових СП. СГ з вершиною говорить має відкриту структуру.

У пунктах 2.1.6 – 2.1.9 подається аналіз СГ з вершиною сказать. У сучасному мовленні активно вживаним є дериват сказать, безпрефіксне дієслово казать зустрічається лише у діалектах. Дієслово сказать у ході історичного розвитку трансформувалося в частку дескать – результат злиття частки де із утвореним у мові частковим словом скать, що бере свій початок від повнозначного дієслова скажет, яке скоротилося в результаті швидкої вимови.

У сучасній російській мові дієслово сказать належить до загальноновживаної лексики. До складу СГ увійшло 3 пари полімотивованих утворень: 1) сказать-ся → сказ-ыва-ться₁ (‘називать себя, свое имя’) та сказ-ыва-ть → сказыва-ть-ся₂ (‘называться кем-либо, выдавать себя за кого-либо’); 2) высказать-ся → высказ-ыва-ться₁ (‘с большей или меньшей полнотой, ясностью выражать, излагать словами свои мысли, взгляды, чувства и т.д.’) та высказ-ыва-ть → высказыва-ть-ся₂ (‘излагать, выражать свои мысли, мнения, чувства и т.д.’); 3) рассказать-ся → рассказ-ыва-ться₁ (‘словесно сообщить, описать, изложить что-нибудь; получить выражение в рассказе’) та рассказ-ыва-ть → рассказыва-ть-ся₂ (‘описывать, излагать /что-либо виденное, слышанное и т.п./; сообщать о ком-, чем-либо’).

У СГ з вершиною сказать увійшло 56 іменників, 76 дієслів, 4 прикметники та 2 прислівники, тобто гніздо складається із 138 дериватів. Глибина гнізда – 4 дериваційні кроки. Мотивуюча база – 49 твірних. Статистична формула СГ дієслова сказать: 139-4-21-89-49.

¹ Про більш детальний аналіз словотворчих формантів та значень у даному СГ див. у статті Гірняк С.П. Характеристика словообразовательного гнезда с вершиной говорить в современном русском языке // У збірнику: Мова і культура. – Дрогобич: Відродження, 1996. – С.68-79.

В утворенні похідних гнізда взяли участь 8 способів словотвору: 1) пост-фіксальний (скажуться); 2) суфіксальний (сказыва-ть); 3) флексійний (сказанн-ое); 4) префіксально-суфіксальний (не-сказа-нн-ый); 5) префіксальний (вы-сказать); 6) префіксально-постфіксальний (до-сказаться); 7) складання: а/чисте (ин-о-сказание); б/ускладнене суфіксацією (ин-о-сказа-тельн-ый); 8) зрощення (ниже/сказанный). Найбільш повно представлена суфіксація – 60%.

До складу гнізда увійшло 9 слів, утворених способом складання, в основному – це деривати, що виникли у ХХ ст.: антиподсказка, рассказ-портрет, автоподсказчик та інші.

Три деривати гнізда утворюються флексійним способом, причому слід зауважити, що серед похідних СГ дієслів мовлення в українській мові цей спосіб творення нових слів не зафіксовано.

СГ з вершиною сказать виступає як складна комплексна одиниця, що об'єднує 89 СЛ та 49 СП. Найчисленнішу групу складають триланкові ланцюжки. Найтипівішими з погляду частини-мовної належності структурами є: ДДП – 17 СЛ, ДДД – 12 СЛ, ДД – 12 СЛ, ДДДІ – 9 СЛ. У СГ 48 лінійних та 41 кільцева СЛ.

СП у СГ сказать може нараховувати від 1 до 23 членів. Основна словотворча сила гнізда – дієслова. Мотивуючі й мотивовані у СГ розміщені так: сказать → 27(21) → 63(27) → 47(1) → 1(0), у якій перше число – це кількість похідних, а друге – мотивуючих.

У пунктах 2.1.10 – 2.1.13 подається словотворчий аналіз СГ з вершиною молвить. Слід зауважити, що це дієслово за своєю природою – звуконаслідувальне утворення. У ході історичного розвитку дієслово молвить трансформувалося у allegro-форму мол (частку). Дериват молвить належить до народно-поетичної лексики, що часто й широко вживається у творах усної народної творчості.

Сучасне СГ з вершиною молвить не відзначається багатством та різноманітністю похідних, що пояснюється обмеженим вживанням даного слова у сучасній мові. СГ дієслова молвить складається лише із 52 похідних, що свідчить про слабку словотворчу активність дериватів гнізда. У гнізді не представлена омонімія похідних, відсутні полімотивовані утворення.

СГ з вершиною молвить у сучасній російській мові належить до гнізда-дерева, що неоднорідне за складом, до нього увійшло 36 дієслів, 13 іменників, 1 прикметник та 2 прислівники. У системі похідних явно переважають дієслова. Мотивуюча база – 19 твірних слів. Глибина гнізда – 3 дериваційні кроки. Статистична формула СГ з вершиною молвить: 53-3-15-32-19.

В утворенні похідних гнізда взяли участь шість способів словотвору: 1) постфіксальний (молвиться); 2) префіксальний (про-молвить); 3) суфіксальний (промолв-к-а); 4) префіксально-суфіксальний (без-молв-н-ый); 5) префіксально-постфіксальний (за-молвиться); 6) флексійний (молв-а).

У гнізді з вершинним словом молвить найбільш продуктивним способом в утворенні похідних виступає префіксація. Суфіксація, на відміну від СГ дієслів говорить та сказать, представлена менш різноманітно.

СГ дієслова молвить виступає як сукупність 32 СЛ. Переважають у СГ дволанкові СЛ. Найбільш поширеними частиномовними структурами є наступні: ДДІ – 7 СЛ, ДД – 5 СЛ, ДДД – 7 СЛ. У ланцюжках переважає ланка Д → Д, що свідчить про словотворчу активність кореня базового слова в утворенні дієслів. У СГ 18 кільцевих та 14 лінійних СЛ.

19 слів гнізда проявляють словотворчу активність, отже СГ дієслова молвить складається із 19 СП, що можуть нараховувати від 1 до 7 членів. Основною словотворчою силою гнізда є дієслова. Словотворчо активне базове слово СГ має 22 безпосередніх похідних. Твірні й похідні розміщені у гнізді наступним чином: молвить → 22(15) → 26(4) → 4(0), де перше число – кількість похідних, а друге – мотивуючих.

У другому підрозділі другого розділу *“Зіставний аналіз внутрішньої організації словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській та російській мовах XIX–XX ст.”* подається порівняльний аналіз словотворчих засобів та ресурсів СГ дієслів говоріння в обох мовах.

Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що українська та російська мови мають однакові способи творення слів, найпродуктивнішим в обох мовах є морфологічний спосіб поповнення мови новими лексичними одиницями, в межах якого розрізняють афіксальне словотворення та словоскладання. Слід зауважити, що деривати, які входять до одного гнізда, проявляють різну словотворчу активність відповідно до їх частиномовної належності. Так, суфіксальне словотворення продуктивне в українській та російській мовах у іменниках, прикметниках, дієсловах, наприклад: говор-інн-я, говір-лив-ий, говірлив-ість, говір-к-ий, уговор-юва-ти; говар-ива-ть, говор-ух-а, говор-лив-ый, сказ-ыва-ть, сказа-ну-ть та інші. Префіксальне словотворення найбільш продуктивне у сфері дієслів, наприклад: в-мовити, до-мовити, під-мовити; до-молвить, вз-молвить, вы-молвить, из-молвить та інші.

Словоскладання як вид морфологічного словотворення найповніше представлене у СГ дієслова мовити у сучасній українській та СГ дієслова говорить у сучасній російській мовах, наприклад: розмовн-о-літературний, народн-о-розмовний, інш-о-мовний; сам-о-говорящий, англ-о-говорящий, планов-о-договорный та інші.

Проведений аналіз СГ дієслів мовлення дає змогу констатувати, що дієслово – це та частина мови, яка і в ділянці словотвору різко відрізняється від іменних частин мови. Це зумовлено передусім тим, що кожне дієслово має не одну (як інші частини мови), а дві основи, а також і тим, що у системі дієслова тісно переплітаються факти формо- і словотворення.

Аналіз СГ з базовими дієсловами мовлення у сучасних українській та російській мовах доводить, що афіксація (зокрема суфіксація та префіксація) й надалі залишається найбільш продуктивним способом поповнення словникового складу мови віддієслівними дериватами.

Значно ширше, ніж суфіксація, використовується в дієслівному словотворі префіксація. Вона, на відміну від суфіксації, творить нові дієслова виключно від дієслів. Префікси творять дієслова як з новим значенням, так і з новим відтінком у значенні.

В українській та російській мовах одна і та ж дієслівна основа може сполучатися з кількома префіксами, наприклад: говорити → в-говорити, до-говорити, пере-говорити, від-говорити, об-говорити; сказать → вы-сказать, до-сказать, недо-сказать, под-сказать, пред-сказать. У цьому особливість дієслівного словотвору.

Дієслова мовлення (говорити, казати, мовити) у сучасній українській мові утворюються за участю 19 префіксів, а у сучасній російській мові (говорить, сказать, молвить) – 21. Найбільш продуктивними в межах СГ дієслів мовлення обох мов є форманти: ви-//вы-, по-//по-, за-//за-, на-//на-, об-//об-, від-//от-, пере-//пере-, до-//до-, при-//при-, під-//под-, про-//про-, роз-//рос. Специфічно українськими (в межах СГ мовлення) є: в-, і-, не-, од-. Наприклад: од-мовити, і-сказати, в-мовити, од-говорити, недомовити, не-договорити. Частина українських префіксів представлена варіантними формами, які зумовлені здебільшого потребами евфонії, наприклад: відговорити → одговорити; відмовити → одмовити.

Префіксація, що виступає у супроводі іншого словотворчого засобу – суфіксації, постфіксації, суфіксації та постфіксації одночасно, представлена серед російських похідних: до-говорить-ся, за-говорить-ся, раз-говорить-ся, по-говар-ива-ть, при-говар-ива-ть, за-говар-ива-ть, тоді як серед українських дієслівних мотивованих комбінований спосіб утворення дериватів не представлений.

Віддієслівні іменники у СГ із значенням говоріння становлять важливу й численну групу похідних, які заповнюють усі ступені деривації. Найпоширенішими і найпродуктивнішими засобами словотворення іменників у обох мовах є суфіксація.

На сучасному етапі розвитку української мови поряд із використанням традиційного афікса -ість, для творення абстрактних іменників широко вживаним став формант -ння (-ання, -яння, -іння): говоріння, мовлення, казання, обго-ворювання, відмовляння та інші. У російській мові ця роль належить високопродуктивним суфіксам -ние, -ение. Конструкції на -ние, -ение, завдяки легкості, автоматичності їх утворення, широко використовуються як у розмовному (повсякденному й невимушеному) мовленні, так і у книжному, офіційно-діловому та науковому, стилях сучасної російської мови.

Усього серед похідних СГ дієслів мовлення в українській мові нараховується 26 дериватів на -ння та 23 – на -ение, -ние у російській мові.

Високою продуктивністю вирізняються серед похідних СГ дієслів мовлення обох мов форманти -ість//-ость: зговірлив-ість, маломовн-ість, договорен-ість, доказов-ість; скороговорочн-ость, недосказанн-ость, безмолвн-ость і т.д. Серед віддієслівних іменників (в межах СГ мовлення) є 35 похідних з формантом -ість та 16 дериватів з афіксом -ость.

При утворенні віддієслівних субстантивів яскравий поліфункціональний характер у системах обох мов виявляють морфеми -ник, -чик (-щик): викажчик, замов-щик; наговор-щик, подказ-чик, подговор-щик, уговор-щик.

Продуктивність виявляють також співвідносні з назвами осіб чоловічої статі на -ник, -чик, -щик в українській та російській мовах деривати на -ниц(а)//-чиц(а), -чиц(я)//-чиц(а), -щиц(я)//-щиц(а): заговорщик – заговор-щиц-я, підмовник – підмов-ниц-я, докажчик – докаж-чиц-я; говор-щик – говор-щиц-а, пересказчик – пересказ-чиц-а, подказчик – подказ-чиц-а.

Порівняльний аналіз словотворчого розряду назв осіб чоловічого роду за способом діяльності та родом професії дозволяє зробити такі висновки: а) на віддієслівні утворення (deverbativa) відводиться, в межах СГ дієслів мовлення, 7 словотворчих типів із суфіксами: -щик, -льщик, -тель, -льник, -ец(ь), -ач/-ч, -ун; б) відіменні утворення (denomination) – 4 словотворчі типи з суфіксами -щик, -ник, -чик, -ец; в) у межах агентивних та професійних утворень зустрічаються основні, живі та продуктивні словотворчі типи (в межах СГ мовлення) з суфіксами -чик, -щик, -ник; мало- та непродуктивні: -льщик, -тель, -ец(ь), -ач/-ч, -ун.

Демінутивність, що властива українській та російській мовам, виявляється у кожній з них індивідуально. У СГ дієслів говорити, казати, мовити це значення вносять суфікси: -к-, -ок-, -оньк-, -ечк-, -очк- (говір-оньк-а, говоруш-ечк-а, обмов-оньк-а, скоромов-очк-а) та у СГ дієслів говорить, сказать, молвить:

-ец, -юшк-, -льк-, -к-, -ок-, -очк-, -ечк-, -ик (говор-ок, говор-юшк-а, уговор-ец, скороговор-очк-а, рассказ-ик, наказу-льк-и). Отже, демінутивні лексеми в СГ дієслів мовлення є однією із характерних ознак українського та російського словотворення, відтворюючи широку гаму відтінків із позитивним та негативним забарвленням.

Творення прикметників у межах СГ дієслів мовлення активно відбувається за участю суфіксів, префіксація ж відіграє незначну роль у віддієслівному прикметниковому словотворенні, до того ж, кількість та продуктивність ад'єктивних префіксів, як і субстантивних, дуже обмежена.

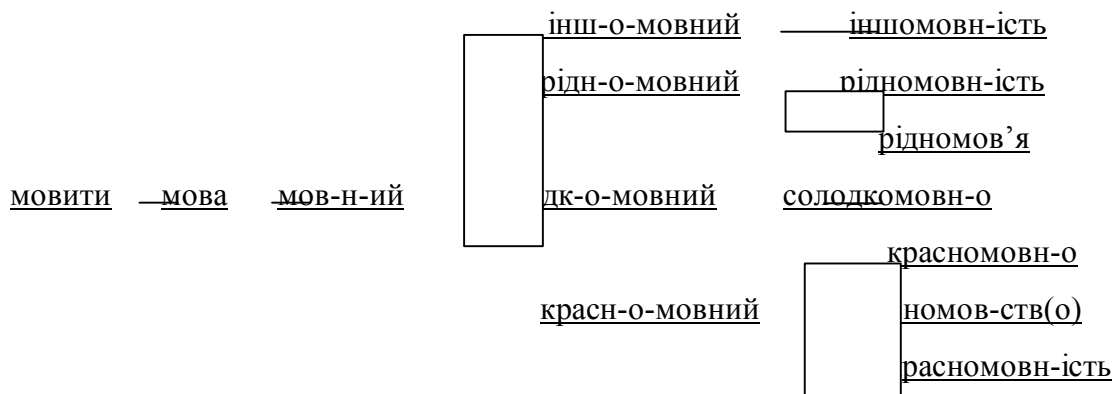
Проведений аналіз дає змогу стверджувати: хоча в групі дієслів мовлення функціонують спільні для обох мов суфікси прикметників (-н-, -лив-, -чив-,

-ист-), у СГ дієслів говорити, казати, мовити представлений більш широкий спектр словотворчих засобів, за допомогою яких поповнюється клас прикметників, це афікси: -цьк- (заговорщицький), -ов- (говірковий, приказковий), -ат-/
 -ят- (діал. говоратливий, говорятливий), -ес- (діал. казателесий). Наведені приклади доводять і за-
 свідчують, що у ХІХ–ХХ столітті поряд із літературним продовжує розвиватися й українське діалектне мовлення, яке, потребуючи нових слів для більш повної передачі вияву тієї чи іншої ознаки, залучає для досягнення цієї мети словотворчі можливості й потенціал рідної мови.

Словотвір дієприкметників у східнослов'янських мовах ґрунтується на поєднанні основи дієслова із суфіксами, властивими кожній із цих мов. В обох мовах дієприкметники можуть утворюватися і префіксальним способом – з участю префіксів не- (в обох мовах): не-сказаний, не-доказаний, не-мовлящий, не-вимовлений; не-высказанный, не-рассказанный; та по- (у російській мові): по-рассказанный.

Щодо похідних прислівників, то слід зазначити, що українська та російська мови мають чимало прислівників спільного походження. Однак переважна більшість прислівникових слів виникла на ґрунті кожної з мов. Спільним дериваційно активним формантом є суфікс -о, за його участю утворюються похідні прислівники у СГ дієслів мовлення: говірк-о, доказов-о, безодмовн-о, промовист-о; говорк-о, говорлив-о, безмолвн-о, иносказательн-о. У СГ з вершинами говорить і молвить похідні прислівники утворюються також за допомогою форманта -ом: говорк-ом, недомолк-ом. Отже, прислівники, що входять у СГ із загальним значенням мовлення, вирізняються однотипністю утворення і складають невелику кількість похідних.

Особливе місце у системі морфологічного словотвору належить складним словам, утворення яких пов'язане з необхідністю виражати нові поняття, що формуються у ході людської діяльності, здійснюються в українській та російській мовах на базі вже існуючих слів і ґрунтуються на певних взаємозв'язках між групами слів. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що однією з прикмет ХХ століття серед мовних явищ стануть кількакореневі, або складні слова. Так, у СГ дієслів говорити, казати, мовити – 85 складних слів, із них 20 проявляють словотворчу активність, наприклад: говорити → пере-говорити → переговор-и → радіо/переговори → радіопереговор-н-ий;

Приблизно 94% складних похідних – це іменні деривати. Серед похідних СГ дієслів мовлення в українській мові 2 деривати утворюються способом аббревіації.

Складних похідних у СГ дієслів говорить, сказать, молвить – 22, із них 3 проявляють словотворчу активність, наприклад: говорить → пере-говорить → переговор(ы) → радио/переговоры → радиопереговор-н-ый; говорить → скор-о-говор-к-а → скороговор-очк-а, скороговорочн-ость; сказать → ин-о-сказа-тельн-ый → иносказательн-о, иносказательн-ость.

Зрощення, як один із способів словотвору в групі похідних дієслів мовлення в російській мові, представлене чотирма дериватами: много/говорящий, мало/говорящий, выше/сказанный, ниже/сказанный. Три деривати утворюються способом аббревіації: кол/договор, соц/договор, хоз/договор. Отже, безперечним є той факт, що складні лексичні мовленнєві одиниці – це могутня сила, яка зберігає й примножує словникове багатство мови.

Таким чином, мета, поставлена у дисертаційному дослідженні, полягала у системному вивченні структурно-семантичних особливостей СГ дієслів говорити, казати, мовити у XIX–XX ст. та їх комплексному словотворчому аналізі (в тому числі й у порівнянні, зокрема, з відповідними дериватами російської мови). Реалізація поставленої мети вимагала розв’язання окремих завдань, вирішення яких дає змогу зробити такі узагальнюючі **висновки**: 1. СГ – це одне з фундаментальних понять у словотворчій системі мови, складна синкретична єдність, результат взаємодії парадигматичних (СП) та синтагматичних (СЛ) одиниць.

2. У ЛСГ дієслів мовлення виділяється дериват говорити – слово, у якому найбільш повно виявляється загальне значення процесу мовлення. Словотворча активність деривата говорити перебуває у прямій залежності від його характеристики з точки зору багатозначності/однозначності, а тому високий дериваційний потенціал дієслова обумовлений спектром його значень (до п’яти в українській мові) та стилістичною нейтральністю основи.

3. У групі СГ дієслів мовлення функціонують похідні, виражені різними частинами мови, в межах яких по-різному виявляється продуктивність способів творення похідних. Так, у дієслівному, іменниковому та прикметниковому словотворі обох мов найпродуктивнішим був і залишається морфологічний тип творення лексем, у межах якого особливо вирізняється суфіксація. Префіксація – найпоширеніший спосіб творення нових слів у рамках дієслівного словотвору, тоді як кількість префіксальних похідних серед іменних частин мови є обмеженою. Отже, між частиномовною належністю похідних та дериваційним потенціалом слова існує безпосередній зв’язок.

4. До СГ із базовими дієсловами мовлення для утворення афіксальних похідних залучена численна група словотворчих формантів: у СГ говорити – 64, казати – 48, мовити – 65 та у СГ говорить – 67, сказать – 36, молвить – 33.

5. Протягом XIX-XX ст. частина словотворчих засобів (префіксів та суфіксів) зазнала змін, які в основному полягають у трансформації продуктивності групи формантів, у поширенні чи звуженні їх функцій, у фонетичному та морфологічному переоформленні.

6. У XX столітті активізувався процес творення складних слів, свідченням чого є похідні СГ з вершиною мовити. У сучасній українській мові набула поширення абревіація.

7. СГ дієслів мовлення (говорити, казати, мовити – в українській та говорить, сказать, молвить – у російській мовах) – це гнізда-дерева, результат ланцюжкових, паралельних та послідовно-паралельних конструкцій, потенціал яких залежить від частиномовної належності, полісемантичності, стилістичної забарвленості твірних слів.

8. Загальне спільнослов'янське походження дієслів мовлення, спорідненість української та російської мов виявляється й у спільних тенденціях, що функціонують у СГ з вершинами говорити – говорить та казати – сказать. Про це свідчать кількісні характеристики гнізд, які є максимально наближеними: говорити – 210-5-26-130-83 і говорить – 295-5-36-189-107, казати – 161-5-17-102-57 і сказать – 139-4-21-89-49.

9. Найбільш ефективним способом творення похідних є афіксація, у СГ з вершинами говорити та говорить кількість таких утворень складає відповідно 92,3% та 89,4%, а у СГ з вершинами казати та сказать – 94,3% та 84,7%. Похідні цих СГ широко вживаються у розмовному мовленні, у творах художньої літератури, публіцистичному, офіційно-діловому стилях, насамперед для передачі мовлення іншої особи.

10. Щодо СГ дієслів мовити та молвить, то тут маємо приклад своєрідного розвитку та функціонування похідних від спільного кореня мов-, словотворчий потенціал якого максимально реалізувався в українській мові. Кількісні характеристики яскраво засвідчують особливості розвитку цих гнізд: мовити – 426-6-21-288-133 та молвить – 53-3-15-32-19. СГ з вершиною мовити у 8 разів перевищує обсяг СГ дієслова молвить у сучасній російській мові. Найбільш продуктивним способом творення похідних у СГ мовити є афіксація та складання, кількість таких дериватів становить відповідно: 76,9% та 19,5%, тоді як у СГ молвить – 91,6%, складні слова у цьому гнізді відсутні.

11. Більшість російських похідних – це деривати, які функціонують протягом століть, і незважаючи на те, що дієслово молвить належить до продуктивного класу слів, а отже словотворча структура гнізда є відкритою, новотворів із коренем мов- у сучасній російській мові мінімальна кількість. Похідні з вершиною молвить є мовновартісними й не потребують ні розширення своєї семантики, ні більшого простору для вживання; вони – своєрідний приклад “самодостатності”,

притаманний літературній лексиці, яка відзначається особливою стійкістю, тенденцією до однорідності як у мові в цілому, так і в межах аналізованих СГ, тоді як в українській мові СГ з вершиною мовити беззупинно продовжує поповнюватися все новими й новими словами – частіше складними дериватами та їх суфіксальними похідними.

12. У СГ дієслова мовити, у зв'язку зі статусом мови як особливого соціального утворення, похідний іменник мова став мотивуючою базою значної кількості дериватів (понад 100), а це дає підстави прогнозувати вихід (відокремлення) іменника мова та ним мотивованих слів у окреме СГ, як це сталося з лексемами казка і сказка та їх похідними у сучасній українській та російській мовах.

Проте слід зауважити, що аналіз похідних СГ дієслів мовлення обох мов, проведений у даному дисертаційному дослідженні, доводить, що українська та російська мови розвиваються за своїми внутрішніми законами, вносять в усталену систему свої специфічні зміни та доповнення. Аналізовані східнослов'янські мови видозмінюють свої системи словотворення відповідно до потреб комунікації, одночасно збагачуючи мову новими лексичними одиницями і витворюють особливі й своєрідні системи словотворення.

Отже, аналіз словотворчих засобів і значень похідних СГ з вершинами говорити, казати, мовити дає змогу описати структурно-семантичні особливості організації цих дієслівних гнізд, прогнозувати шляхи їх подальшого розвитку, зрозуміти принципи й особливості побудови інших СГ (які, безперечно, ще стануть предметом окремого дослідження завдяки своїй близькості ЛСГ із значенням мовлення), базовими словами яких можуть виступати лексеми, що входять у ЛСГ дієслів, наприклад, із загальним значенням волевиявлення та мислення. Дослідження СГ із загальним значенням мовлення дає можливість простежити системність словотворчих процесів у близькоспоріднених слов'янських мовах.

Основні положення дисертації викладені у 7 публікаціях:

1. Характеристика словообразовательного гнезда с вершиной говорить в современном русском языке // Мова і культура. Матеріали міжнародної наукової конференції “Світ сучасної людини та іноземні мови”. – Дрогобич, 23-27 травня 1996. – Дрогобич: Відродження, 1996. – С.68-79.

2. Мистецтво словотворення // Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. Матеріали людинознавчих філософських читань. – Випуск IV. – Львів: Край, 1997. – С.285-291.

3. Опыт анализа словообразовательных цепочек и парадигм (на материале группы глаголов речи: говорить, сказать, молвить) // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Випуск четвертый. – Донецк: Донеччина, 1998. – С.99-107.

4. Семантическая нагрузка глаголов речи в Евангелиях от Матфея и Иоанна // Людина і гуманістична природа віри. Матеріали наукової конференції “Гуманізм. Людина. Віра” (Десяті людинознавчі читання). – Випуск VII. – Дрогобич: Вимір, 1998. – С.272-280.

5. Словотворче гніздо з вершиною казати у сучасній українській мові // Вісник Донецького університету. – Науковий журнал. – Серія Б. Гуманітарні науки, 1998. – №2. – С.192-198.

6. Семантичні взаємовідношення у словотворчих гніздах з базовими дієсловами говорити, казати та говорить, молвить в українській і російській мовах XIX-XX ст. // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. – Науковий щорічник. – Тернопіль: Збруч, 1999. – С.205-211.

7. Зіставний аналіз продуктивності афіксів у словотворчих гніздах з базовими дієсловами мовлення в українській та російській мовах XIX-XX ст. // Вісник Донецького університету. – Науковий журнал. – Серія Б. Гуманітарні науки, 1999. – №1. – С.160-171.

АНОТАЦІЇ

Гірняк С.П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX-XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Донецький державний університет. – Донецьк, 1999.

Дисертацію присвячено проблемі структурно-семантичної організації словотворчих гнізд з базовими дієсловами говорити, казати, мовити в українській мові XIX-XX ст. У роботі вперше в українському мовознавстві систематизовано СГ дієслів мовлення говорити, казати, мовити, проведено їх словотворчий аналіз, виявлено спільні й специфічні риси у системі формування, розвитку та функціонування СГ. Словотворче гніздо розглядається й аналізується як складна синкретична єдність, що складається із комплексних одиниць (словотворчих ланцюжків та словотворчих парадигм).

Ключові слова: *дериват, твірне, похідне, словотворчий формант (афікс), словотворче гніздо, словотворчий ланцюжок, словотворча парадигма, лексико-семантична група.*

Гирняк С.П. Структурно-семантическая организация словообразовательных гнезд с базовыми глаголами речи в украинском языке XIX-XX вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Донецкий государственный университет. – Донецк, 1999.

Диссертация посвящена проблеме структурно-семантической организации словообразовательных гнезд с базовыми глаголами говорити, казати, мовити в украинском языке XIX-XX вв. В работе впервые в украинском языкознании систематизировано СГ глаголов речи говорити, казати, мовити и проведен их словообразовательный анализ, выявлены общие и единичные черты в

системе формирования, развития и функционирования СГ. Словообразовательное гнездо рассматривается и анализируется как сложное синкретическое целое, состоящее из комплексных единиц (словообразовательных цепочек и словообразовательных парадигм).

Содержание диссертации определяется ее целью и задачами. Работа состоит из вступления, двух разделов, выводов, списка использованной литературы и источников, приложений (СГ глаголов говорити, казати, мовити в украинском и СГ глаголов говорить, сказать, молвить в русском языках). Общий объем работы – 262 страницы, в том числе 10 иллюстраций, 7 таблиц, приложения занимают 50 страниц.

Цель, поставленная в данном диссертационном исследовании, заключалась в системном изучении структурно-семантических особенностей СГ глаголов говорити, казати, мовити в XIX-XX вв. и их комплексном словообразовательном анализе (в том числе сопоставительном, в частности, с соответствующими дериватами русского языка).

Решение поставленных задач, дает возможность констатировать:

1. СГ – одно из фундаментальных понятий в словообразовательной системе языка, сложное синкретическое целое, результат взаимодействия парадигматических (СП) и синтагматических (СЦ) единиц.

2. В ЛСГ глаголов речи выделяется дериват говорити – слово, в котором наиболее полно проявляется общее значение процесса речи. Словообразовательная активность деривата говорити находится в прямой зависимости от его характеристики с точки зрения многозначности/однозначности, поэтому высокий деривационный потенциал глагола обусловлен спектром его значений (до пяти в украинском языке) и стилистической нейтральностью основы.

3. В группе СГ глаголов речи представлены дериваты, относящиеся к разным частям речи, среди которых по-разному проявляется продуктивность способов образования производных. В глагольном и именном словообразовании украинского и русского языков наиболее эффективным был и остается морфологический тип образования лексем.

4. В СГ с базовыми глаголами речи для образования аффиксальных производных используется многочисленная группа словообразовательных формантов: в СГ говорити – 64, казати – 48, мовити – 65 и в СГ говорить – 67, сказать – 36, молвить – 33.

5. В XX веке продуктивным становится образование сложных слов, ярким свидетельством этого процесса являются производные СГ с вершиной мовити. В современном украинском языке активизировалась аббревиация как тип упомянутого процесса.

6. СГ глаголов речи (говорити, казати, мовити – в украинском и говорить, сказать, молвить – в русском языках) – это гнезда-деревья, результат цепочечных, параллельных и последователь-

но-параллельных конструкций, потенциал которых зависит от частеречной принадлежности, полисемантической, стилистической окраски слов.

7. Родственность украинского и русского языков проявляется в общих тенденциях, которые функционируют в СГ с вершинами говорити – говорить и казати – сказать. Об этом свидетельствуют количественные характеристики гнезд, являющиеся максимально близкими: говорити – 210-5-26-130-83 и говорить – 295-5-36-189-107, казати – 161-517-102-57 и сказать – 139-4-21-89-49.

8. Наиболее эффективный способ образования производных – суффиксация. В СГ с вершинами говорити и говорить количество таких образований составляет соответственно 92,3% и 89,4%, а в СГ с вершинами казати и сказать – 94,3% и 84,7%. Производные этих гнезд широко используются в разговорной речи, произведениях художественной литературы, публицистическом, официально-деловом стилях, прежде всего для передачи слов другого лица.

9. Относительно СГ глаголов мовити и молвить, то здесь имеем пример специфического словообразовательного развития и функционирования производных при наличии одного корня мол- и его словообразовательного потенциала, максимально полно проявившегося в СГ с вершиной мовити в современном украинском языке. Количественные характеристики ярко свидетельствуют об особенностях развития этих гнезд: мовити – 426-6-21-288-133 и молвить – 53-3-15-35-19. СГ с вершиной мовити в 8 раз превышает объем СГ глагола молвить в современном русском языке. Наиболее продуктивный способ образования производных в СГ мовити – суффиксация и сложение, количество таких дериватов составляет соответственно: 76,9% и 19,5%, тогда как в СГ молвить – 91,6 %, сложные слова в этом гнезде отсутствуют.

10. В СГ глагола мовити, в связи со статусом языка как особого социального образования, производное существительное мова выступает мотивирующей базой для значительного количества дериватов (более 100), а это дает основание прогнозировать выход (обособление) существительного мова и им мотивированных слов в отдельное СГ, как это случилось с лексемами казка и сказка и их производными в украинском и русском языках.

Анализ производных СГ глаголов речи, проведенный в диссертационном исследовании, дает возможность утверждать, что украинский и русский языки развиваются по своим внутренним законам, при этом видоизменяя систему словообразования и обогащая язык новыми лексическими единицами, средствами общения, создавая свою (особенную и своеобразную) систему словообразования.

Ключевые слова: *дериват, мотивирующее, мотивированное, словообразовательный формант (аффикс), словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка, словообразовательная парадигма, лексико-семантическая группа.*

Hirnyak S.P. Structural semantic organization of word-forming nests with basic speech verbs in the Ukrainian language of the XIX-XX century. – Manuscript

Thesis for searching the scientific degree of “Doctor philology” discipline “Ukrainian language” – Donetsk, 1999.

Thesis is dedicated to the problem of structural-semantic organization of word-forming nests with basic verbs “говорити”, “казати”, “мовити” in the Ukrainian language of the XIX-XX century.

In this research for the first time in the ukrainian linguistics the word-forming nests of speech verbs “говорити”, “казати”, “мовити” are systematized, their word-forming analysis is made, the general and characteristic features in the system of word-formation, development and functioning of these word-forming nests are discovered.

Word-forming nests are considered and analysed as complicated syncretic unity, which consists of complex units.

Key words: *derivative, affix, word-forming nest, word-forming chain, word-forming paradygm, created (motivated), originated, lexcico-semantic group.*